

האוניברסיטה העברית
סדרת ספרים מיסודו של ס.ש. פרי

שפת השיר
של
הפיוט הארץ-ישראלי הקדום

מאת
יוסף יהלום

ירושלים
הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית

כל שרבותינו הפייטנים הקדושים
מפייטים מתפייט למעלה תחילה...
(ש"י עגנון)

השפיליהו והורידיהו עד תחתיות ארץ
וישמחו השמים ומגל הארץ (תה' צו, יא)³⁶

הפריחה החומרית ותנופת הבניין של ארץ-ישראל בסוף התקופה הביזאנטית מלמדות על כך, כי היישוב זכה בתקופה זו לשגשוג מיוחד במינו, אשר כמוהו לא ראתה כנראה הארץ ימים רבים. עלייתו של מעמד חברתי, אשר נותן פורקן לדרישותיו האסתטיות בבית-הכנסת ובשירתו מובנת היטב על רקע זה. מערכת היחסים המורכבת בין הדתות ובין הלשונית; העברית, הארמית והיוונית נותנת את אותותיה בהכרח לא רק בתכנים, אלא אף בלשון השיר.

ד. מאפיינים באוצר-המלים

על-פי הרקע הדתי והרוחני יש להבין גם כמה מתכונותיו המיוחדות במינו של אוצר לשון הפיוט. אחד מסימני ההיכר המובהקים של לשון זו הוא הימנעותה משימוש במלים זרות, בעיקר במלים יווניות. המלים הזרות לא נחשבו ראויות לסגנון בית-הכנסת ולאווירתו. כך, למשל, אפילו מלה מקצועית מתחום הרפואה, הבאה בדרשת חכמים ביוונית, מתרגמה הפייטן לעברית כשהוא נזקק לדרשה (עם המלה היוונית הכלולה בה) בבית-הכנסת. בעל המימָת נזכר במדרש ויקרא רבה (טו, ב מהדורת מרגליות, עמ' שכד) בשמו היווני 'אידרופיקיאוס' (ἡ ὑδρωπικός) אבל כאשר דרשה זו באה בפיוט, אותו אדם מתקרא 'דולף צונים', כלומר: דולף צוננים – מים¹. וכך הפייטן יניי ממיר אף את המלה השאולה פרהסיה בצירוף: לעין-כול². הוא נמנע מן השימוש בתיבת 'איפטיא' (ὑπατεία) בעזרת המלה העברית הפשוטה 'זמן'³. וממש כך היא גם דרכו של אלעזר בירבי קליר בפיוטיו. הוא, למשל, אינו נזקק כלל לתיבת γένεσις היוונית, שעניינה תעודה או הצהרה מטעם בית-המשפט, ותחתיה אנו מוצאים בפיוטיו את הצירוף 'מודע דין'⁴. ומסורת זו של הימנעות ממלים יווניות מתחילה למעשה כבר בפייטן יוסי בן יוסי, המתחמק מן 'לשכת פלהדרין' שבמשנת יומא (א, א) בעזרת הפאראפראזה 'מקום עצרת סגנים'. וכך גם 'עליית בית אבטינס' שבמשנת יומא (א, ה) מקבלת בפיוטיו את השם: בית רוקחי רקח⁵. ואף-על-פי שאין

1. השווה יניי, עמ' קז, וראה צ"מ רבינוביץ, הלכה ואגדה בפיוטי יניי – מקורות הפייטן, לשונו ותקופתו, תל-אביב: תשכ"ה, עמ' 152, וכן J. Preuss, *Biblisch-talmudische Medizin*², New York 1971, pp. 190–191.
2. השווה פֶּרְקֵי דְרַבִּי אֱלִיעֶזֶר, פרק מז: 'זמרי שבא בפרהסיא אל המדינית' עם פיוטי יניי, עמ' רכא.
3. השווה תנחומא במדבר, א עם פיוטי יניי, בתוך ספר היובל לדב הללר, בודפשט תש"א, עמ' 43.
4. התרגום העברי נמצא גם בספר המעשים לבני ארץ-ישראל ופעם אחת בירושלמי. ראה ש' ליברמן, 'ספר המעשים – ספר הפסקים', תרביץ, (בתרצ"א), ספר ג', עמ' 379, וכן ש' שפיגל, 'מלשון פייטנים', הדואר, מב (תשכ"ג), גיליון כג, עמ' 398.
5. ראה פיוטי יוסי בן יוסי, עמ' 147, 148, וכן צ"מ רבינוביץ בספרו [לעיל, הערה 1], עמ' לג. ולפירוש פלהדרין – פראירתיין ראה מה שכתב ש' ליברמן בעקבות ג' אלון, תוספתא

והשווה עוד א' שייבר, 'פיוט קלירי המוכא על ידי קרקסאני', גנזי קויפמן, בודפשט תש"ט, עמ' 21 (ניתנשאוח), עמ' 24 (נתגברה, ובחילוף נוסח: מתגברה).

36. והשווה עוד: ומאדום חֶפְרַע ... יָרְדוּ רַאמִים עִמָּם / בכורי מלכות עִמָּם (יניי, צ) וכן: יוסחו אדומים במכת אונים / רדות מלחיהם בפחים צינים (מגס, 13). ויש להבחין, כמוכן, בין שר אדום – דמות, שמימית ערטילאית – ובין שר מלכות אדום.

אנו מוצאים בדרך-כלל מלים יווניות בפיוט, קשה לטעון, שהמלים הללו לא היו מוכרות לפייטנים.

אין אנו באים לומר, שלא ידעו הפייטנים את המלים היווניות. ההיפך כנראה, נכון יותר. מסתבר, שהכירו את המלים הללו היטב, אבל נמנעו מלהשתמש בהן, משום שלא ראו בעין יפה שילוב של צלילים זרים בפיוטיהם המסוגננים. על נטיית לבם של הפייטנים נוכל ללמוד לא רק משתיקותיהם רבות-המשמעות, אלא גם מנטייתם המיוחדת לעשות שימוש במלים יווניות מסוימות – הווה אומר: במלים יווניות בעלות צליל דומה לצלילן של מלים עבריות ידועות. מסתבר, שמלים יווניות אלה הותרו לבוא בקהל מלות השיר אך ורק בזכות המחלצות העבריות המכסות אותן. וכך, למשל, משמשת בפייטנות הרבה התיבה 'גיא' במשמעות של הַיִּי היוונית, היינו אדמה, ארץ, ולא דווקא במשמעות צורה מסוימת של הארץ⁶. בשל קשריה הצליליים עם היוונית באה תיבה זו בפייטנות תמיד בצורת הסמיכות, גם אם מעמדה במשפט איננו דורש זאת⁷. באותה דרך משתמש ינאי גם בתיבה היחידאית (בר' מט, ו) 'מְכַלְתִּיקָם' במשמעות 'חרב', על-פי ἡ μάκαυρα היוונית⁸. וכך הוא מתאר את רדיפת עשוי אחרי יעקב במלים: ובא לקראתו אחוז מכרתו (ינאי, מה). השיטה עצמה ידועה מכבר. וכך, למשל, מצאנו בירושלמי, סוכה (ג, ה: נג ע"ד): אמר רבי תנחומא, תירגם עקילס 'הדר' ('עץ הדר') 'הידור' (ὕδωρ) אילן שהוא גדל על פני המים⁹. בשיטה זו מלה עברית מתפרשת על-פי מלה יוונית בעלת צליל קרוב. אבל

כפשוטה, חלק ד, סדר מועד, ניר-יורק תשכ"ב, עמ' 718.

6. ראה ב' קלאר, מחקרים ועיונים, עמ' 34-35.

7. וכמוכן על-פי (יש' מ, ד) כלי-גיא ינשא, שאיננה צורה נסמכת. על דרך מבטאה של תיבה זו בפיוטים אנו לומדים בעיקר מניקודים ארץ-ישראלים עתיקים: גיא. והשווה הערת מ' זולאי במדור 'תיקונים והשמטות' של פיוטי ינאי, עמוד 221, בהערת תיקון לעמוד ת, שורה לו. וראה עוד במהדורה זו, עמ' ד, שורה נח וכן עמ' ו, שורה ה. לדוגמאות נוספות ראה, E.J. Revell, *Hebrew Texts with Palestinian Vocalization*, Toronto 1970, pp. 166.

171

8. ראה בראשית רבה צט, ה, מהדורת תיאודור ואלבק, עמ' 1278: לשון יוני הוא, קורין לחרבות מכירין, והשווה עוד תנחומא ויחי, ט.

9. כך מנסה גם יונה אבן ג'נאח, בן המאה האחת-עשרה, להכשיר אטימולוגיות ערביות למלים עבריות נדירות על-פי דרכם של רבותינו המביאים עדים על פירוש המלה הזרה בלשוננו מן הדומה לה מזולתה מן הלשונות (ספר הרקמה לר' יונה אבן ג'נאח, בתרגומו העברי של ר' יהודה אבן תבון, במהדורת וילנסקי-טנא², ירושלים תשכ"ד, כרך א, הקדמת המתבר, עמ' יז-יח). והשווה עוד י' קוטשר, מלים ותולדותיהן, ירושלים

יש הבדל עקרוני בין תופעה זו ובין שיטת הפייטנים. שכן, בספרות המדרש אין למצוא את המלה 'הדר' משמשת במשמעות 'מים', מה שאין כן בפיוט. הפייטן, המשתמש בפיוטיו בתיבת 'מכירה' במשמעות 'חרב', אינו דורש באותה שעה את ברכת יעקב (בר' מט, ו) 'כלי חמס מכרתיהם'. הוא משלב בפשטות בתוך שירו מלה זרה, ומסתבר, שהוא מוכן לעשות זאת אך ורק מכיוון שצליליה אינם זרים ללשון הספרות שלו.

המגמות הפוריסטיות הפועלות בפייטנות טשטשו את רשמיה של היוונית בשירת בית-הכנסת. שכן היוונית המתגלגלת בפרוזה המדרשית – והיא בעיקר מן הרובד העממי – קיבלה בשירה ביטוי עקיף. ועם זה הייתה היוונית מפורסמת בתקופה זו גם כלשון הספרות. אבל גם את עקבותיה של זו לא נוכל לגלות בפיוט בפשיטות ברובד הצלילי הגלוי והחיצוני. מכל-מקום, ניתן להכיר בפיוטים ברשמיה של לשון לא-שמית, אבל זאת בעיקר ברובד המורגש פחות של סדר המלים ושל דרכי הצטרפותן. כאן עשוי העיון התחבירי לחשוף את השפעתם של הרכבים יוניים. דרך ההרכבים האופייניים לה השפיעה היוונית אף על משמעותם של צירופים בעברית, עד שניתן לראות את התופעה לא רק כתרגום, אלא אף כשאיילה לפחות מבחינת משמעות הצירוף. תופעות אלה, של תרגומי שאילה, השכיחות יותר ממה שעולה על הדעת, לא זכו לתשומת-לב דווקא בשל התחפושת הפוריסטית המכסה עליהן¹⁰.

כדוגמה להשפעתה של נוסחה תחבירית, הרגילה ביוונית בכתובות הקדשה, נזכיר כאן כתובת הקדשה עברית, שנתגלתה זה לא כבר בבית-הכנסת של חורבת סוסייה. כתובת ההקדשה אומרת (75), בספרו של נוה על כתובות בתי-הכנסת): "זכור לטובה קדושת מרי רבי איסי הכהן המכובד בירבי שעשה הפספוס הזה וטח את כותליו בסיד מה שנתנדב במשתה רבי יוחנן הכהן הסופר בירבי בנו". קשה לעמוד בניסוח זה על הקשר שבין הצורות הפועליות: 'עשה (וטח)' ובין: 'מה שנתנדב', אבל קשר זה מתברר לחלוטין אם נזכור את נוסחת ההקדשה היוונית הרגילה לא בכנסיות הנוצריות בלבד, אלא גם בכתובות בתי-הכנסת של ארץ-ישראל: ἐὐξάμενος ἐποίησε¹¹. ויש לראות את הדבר כאופייני למעמד העברית

תשכ"א, עמ' 68 ואילך. וראה כבר A. Brüll, *Fremdsprachliche Redensarten und ausdrücklich als fremdsprachlich bezeichnete Wörter in den Talmuden und Midraschim*, Leipzig 1869, pp. 15-30.

10. לדיון בכל העניין של תרגומי שאילה והשפעתם של הרכבים, ראה להלן, עמ' 115.

11. ראה מ' שוובה, 'בית הכנסת בקיסריה וכתובותיו', ספר היובל למרכס, ניר-יורק, תשי"ז,

כלשון הספרות, שהנוסחה היוונית משתקפת לאו דווקא באחת מכתובות ההקדשה הארמיות הרבות, אלא דווקא בכתובת עברית. טיפוס הדבר לשירת בית-הכנסת, ששורה שלמה של מלים יומיומיות, המשמשות בבתי-המדרש ובדיבור, נעדרות ממנה. מצד שני, יש בה בשירה זו מלים רבות אופייניות ביותר, שאין למצוא אותן, לפחות לא במשמעותן שבפיוט, מחוץ לפיוט. מלים אלה הן בעיקרן מלים מן התחום הסמנטי של החיוב, והן הולמות את האווירה המיוחדת של השירה הדתית. בדרך-כלל אין אנו יודעים את משמעותן המדויקת של המלים הללו, והן בוודאי סימנו במקורן ערכים נעלים, שנתערפלה משמעותם עם חילופי האידיאלים החברתיים והאקלים הרוחני. הפייטנים נוקטים לשונות אלה בעקשנות, והן משמשות אותם בעיקר בהתניות צליליות מסוימות.

אחת המלים הפייטניות המפורסמות היא המלה היוונית *ἡ ἀνάγκη* המקבלת בפייטנות תצורה עברית מובהקת 'טכס' או 'טפוס', המכשירה אותה לבוא בקהל מלות השיר¹². משמעותה הבסיסית של המלה: סדר, קיבוץ מאורג, חיבור וזימון¹³. בפיוטים היא נתגלגלה אל תוך השדה הסמנטי של החיוב, ומשמשת הרבה במשמעות הסדר שבחיבור, היופי שבריבוי, ההרכב הנאה. למעשה נוהגים לראות בה לעתים קרובות גם סתם לשון קישוט¹⁴. וכבר העמידו על כך, שהשימוש במלת 'טכס' או 'טיכוס' מרובה דווקא במעמד של מלת מילואים המתלווה למלים שעניינן ריבוי, ואינה צריכה לגופה, וכל עיקרה לא באה אלא לשם סימן האלפבית¹⁵. וכך אנו מוצאים בטורי טי"ת בפיוטי ייני: 'טיכוס' כל אבות המלאכות, 'טכס טירות', 'טכס עם', ועוד ועוד¹⁶. נזכיר עתה עוד מן המלים הפייטניות.

לצד 'טכס' קיימות עוד מלים מספר מיוחדות לפיוט, הנובעות כבר,

כנראה, מן הרובד ההימנוני הקדום של ספרות ההיכלות. כך 'אדר' (במשמעות יופי ושבח), 'ועד' (שאינו לשון אסיפה או פגישה), 'זתק' (לשון חזק ושבח), 'הגיון' (במשמעות שירה), ואחרות¹⁷. ואפשר שדווקא כנגד מלים אלה כתב ר' אברהם אבן עזרא בפירושו לקהלת (ה, א) על אלעזר בירבי קליר 'שפיוטיו מעורבים בלשון תלמוד, וידוע כי יש כמה לשונות בתלמוד ואינימו לשון הקודש.... ולמה נתפלל בלשון מדי ופרס ואדום וישמעאל'¹⁸. אבל מסתבר, שמועמדות מוצלחות יותר לביקורת זו היו המלים החזו"ליות, שחדרו לפיוטים למן תקופתו של ייני. כך למשל: 'רשות' מול 'חובה', 'זכות' מול 'חובה' ועוד תיבות במשמעות הלכית¹⁹. וכן אנו מוצאים כבר מלים מקצועיות מתחום הפולחן בפיוטי העבודה של יוסי בן יוסי, הנסמכים על תיאור עבודת המקדש במשנת יומא. כך למשל: פיס ולקפיס, רָבָד ופועלי בניין פיעל: מָרַס סָפַג וכיוצא באלה²⁰. אבל חדירה רבתי מעולמו של המדרש הייתה דווקא בתחום המשמע. וכבר הצביעו חוקרים על הכיוון הזה 'ממדרשות לפיוטות'²¹, ותיארו את הקשר 'לשון הפיוטים ולשון חכמים'²². כך, למשל, קבע ח' ילון את משמע 'בירר' - הקים וחזק - בעבודה של יוסי בן יוסי: 'בירר על המים עמודי חלד' (יוסי בן יוסי, 125) על-פי צירוף הדברים עם תרגום (וי' כו, יט) 'שמין כברזל': 'שמיא... ברירן הי כפרזלא', והסתמך עוד על מדרשי ארץ-ישראל²³. וכך קשר גם את שורש 'אמץ' בפיוטים, על כל משמעיו החיוביים, במקראות ובמדרשות²⁴.

על תיבת 'אפנן' אמר מנחם זולאי, שהיא אחד הלשונות המעורפלים

17. ראה יעל נדב, שימושי לשון בס' היכלות רבתי, עבודת גמר באוניברסיטה העברית, ירושלים תשי"ג, עמ' 9-11. לעניין 'הגיון' ראה עוד פיוטי יוסי בן יוסי, עמ' 71.
18. ר' אברהם אבן עזרא חשד, כנראה, שמלים רבות בלשון חכמים, אף שאינן ניכרות במוצאן הור, הן כאלה רק מכיוון שאינן באות במקרא. והשווה גם גישה דומה לאותו עניין אצל גרשם חפץ, ספר יד חרוזים, ונציה חש"ד, דפים ב-ג.
19. ראה פיוטי ייני, עמ' קסב, טור ט; עמ' לו, טור ל; עמ' קע, טור ד ועוד. רשימת מלים ארמיות בעיקר מן הפיוט המאוחר נותן צונץ בנספח החמישי שלן. ראה שירת בית הכנסת, עמ' 372 ואילך.
20. ראה פיוטי יוסי בן יוסי, עמ' 72. 'ספג', למשל, נרשמה שם שש פעמים מפיוטי יוסי.
21. ראה ח' ילון, 'ממדרשות לפיוטות', קונטרסים לעניני הלשון העברית, ב (תרצ"ח - תרצ"ט), עמ' 3-7, 51-55.
22. ראה ח' ילון, 'לשון הפיוטים ולשון חכמים', פרקי לשון, עמ' 82-88.
23. ראה שם, עמ' 85-86.
24. ראה פרקי לשון, עמ' 350-355.

- עמ' תלו וכן ב' לפשיץ, 'בית הכנסת העתיק בחמת-טבריה, רצפתו וכתובותיו', מחקרים בתולדות עמי-ישראל וארץ-ישראל, חיפה תשל"ה, עמוד 103 ואילך. את הנוסחה הבאה שם מתרגם לפשיץ: עשה בקיימו את נדרו. והשווה עכשיו, M.A. Friedman, *Jewish Marriage in Palestine - A Cairo Geniza Study*, Tel-Aviv and New York 1980, vol. I, p. 68. להשפעתה של נוסחת קבורה יוונית על שיר מספר עברי ראה להלן, עמ' 111.
12. במדרשים רגילה המלה הזרה טקסיס, טכסיס, טקס, וראה א' מרמרשטיין, 'קידוש ירחים דרבי פנחס, הצופה לחכמת ישראל, ו (תרפ"ב), עמ' 49, והע' 2.
13. ראה ח' ילון, פרקי לשון, עמ' 416-417.
14. ראה למשל י' כנעני, מלון קונקורדנציוני ללשון הפיוטים, ירושלים תרצ"א, עמ' 12.
15. ראה ב' קלאר, מחקרים ועיונים, עמ' 34.
16. ראה פיוטי ייני, עמ' קכב, ח, ריב.

ביותר שבספרות הפיוט²⁵. חנוך ילון גזור תיבה זו ממלת 'אופן', ודווקא במשמעות החיובית: כאופן וכהלכה. שאין 'אופן' סתם אחת הדרכים בעשיית משהו, אלא דווקא הדרך המתוקנת ביותר²⁶. ח"נ ביאליק רואה את המלה כפרי פרשנות או דרשנות של (מש' כה, יא) דָּבָר דָּבָר על אָפְנִי, ופירשו: דבר מתוקן, דבר שהוא דבור על אופניו, ובא כתואר לדבר אלוהים ומאמרו וגם למצוות אלוהים²⁷. הפוסק האחרון בעניין זה הוא שוב זולאי, הטוען שיש ב'אפנן' ממשמעות העשייה והיצירה, התיקון וההכנה. עם זאת נאלץ גם הוא להודות, שקשה לעמוד על עיקר משמע המלה ולהגדירה הגדרה מלאה ומדויקת²⁸.

בתיבת 'ליבוב' הפייטנית עסק לראשונה חנוך ילון. הוא הצביע על הצירוף 'ליבוב תרועה' שבפיוטו של אלעזר בירבי קליר לראש השנה (ר"ה, 159) וקשר אותו עם 'לבב' שבלשון חכמים, שעניינו קריאה, צעקה והשמעת קול²⁹. לעומתו טען זולאי, שאנו מוצאים כמה לשונות של 'ליבוב', שאינם מתיישבים עם הוראת הדיבור והקריאה, אלא יש בהם ממשמעות הכוח והגבורה, האימוץ והחיוזוק, ואף אותם לשונות 'ליבוב', שלשון קריאה הם, משמעם דווקא דיבור של חיבה וחנינה³⁰. את עיוניו ביסס זולאי על עשרות דוגמאות של 'ליבוב' בפייטנות, אבל נוסף על כך הצביע גם על שימוש של 'ליבוב' בפיוט ההימנוני מחוגם של יורדי המרכבה, שהוא משמש בו כאחד מלשונות הקילוס כלפי הקדוש-ברוך-הוא. אף הביא דוגמאות לשימוש של 'ליבוב' כלשון אהבה ('לבבתיני') וכסופו של דבר עוד הוסיף רשימה של לשונות 'ליבוב', שלא ידע להכריע במשמעם. ומסתבר הדבר, שמשמעות-יסוד מסוימת הורחבה וקיבלה בשירת הקודש את כל קשת המשמעויות החיוביות, היכולות להצטרף למשמעות בסיסית אחת. משמעות-יסוד אפשרית היא, דרך משל, המשמעות של 'דיבור' וכל כיוצא בו. ומשמעות זו, אחרי שנכנסה לתחום הסמאנטי של החיוב, קיבלה את גוני

ההוראה של דיבור חיובי, כגון: ברכה, שבת, אימוץ, דיבור של אהבה וחיבה ותפילה ועוד³¹.

אופייני לדיון במלה פייטנית הוא דיונו של זולאי בתיבת 'ללל', שהוא מפרשה כמו 'כילה וגמר' ומשווה אותה ל'שכלל' הארמית. בדיונו הוא מבקש להראות, שאין בפועל זה המשמעות של עשייה שלמה ומשוכללת, אלא סיום וגמר בלבד. אלא שבסוף עיוני הלשון שלו הוא מביא 'נוספות לכמה ערכים', ושם הוא בא לקבוע: שבתי וראיתי, שכמה לשונות של 'ללל' בפיוט אינם אלא לשון קילוס ושבח כלפי הקדוש-ברוך-הוא³².

לשון הפיוט היא לשון ספרותית מיוחדת - לשון קילוס ושבח כלפי הקדוש-ברוך-הוא - שאימצו לעצמם יוצרים בסיטואציה היסטורית מסוימת, כדי שתשמש אותם בשירת בית-הכנסת. כבר מלכתחילה היא נבדלת מן הרבדים האחרים של העברית, בהיותה לשון ספרותית, שאין ברקעה דיבור עברי רב-גווני, שניתן לינוק ממנו יניקה חופשית. עלינו לזכור עוד, שבפיוטים עשתה העברית לראשונה - וכבר על אדמת ארץ-ישראל - צעד, המאפיין גם את דרכה בהמשך תולדותיה בימי-הביניים. היא הייתה ללשון הביטוי הרגשי של הקהילה, לשון השיר. ובעוד כתבים מקודשים ביותר מתחום ההלכה והפרשנות נכתבו בלשונות הדיבור, נכתבה השירה בלשון הקודש³³.

בהיעדר כתבים מטא-לשוניים מתקופת ראשית הפייטנות, אין אנו יכולים לדעת הרבה על יחסם של היוצרים אל לשונם, ומה גם שלא הונחלו לנו תיאורים דקדוקיים תיאורטיים מתקופה זו, ואף קשה להניח, שהחומר העיוני הגיע לידי גיבוש שיטתי לפני הכיבוש הערבי³⁴. עם זאת, יש בעשייה הלשונית של הפייטנים חידושים בפועל, שניתן לתאר אותם בדרך הטובה ביותר כמבוססים על תיאוריה, על משנה לשונית. ואם אנו באים לשפוט על

31. ראה גם בפיוטי שמעון בר מגס, עמ' 95, 112.

32. ראה עיוני לשון [הע' 25, לעיל], עמ' קצט-רא, רלג.

33. השווה 'בלאו, על מעמדן של העברית והערבית בין יהודים דוברי ערבית במאות הראשונות של האסלאם', לשוננו, כו (תשכ"ב), עמ' 283-284, וכן בספרו J. Blau, *The Emergence and Linguistic Background of Judaeo-Arabic*, Oxford 1965, pp. 19-24, 50 וראה ח' שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, ירושלים ותל-אביב תשי"ז, עמ' כה-כט. וראה גם S.M. Stern, *Arabic Poems by Spanish-Hebrew Poets, Romanica et occidentalia, études dédiées à la mémoire de Hiram Peri (Pflaum)*, M. Lazar (ed.), Jerusalem 1963, p. 254.

34. אבל ראה ע' פליישר, 'מונח דקדוקי קדום בפיוט קלירי', לשוננו, לו (תשל"ב), עמ' 263.

25. ראה מ' זולאי, 'עיוני לשון בפיוטי יניי - בצירוף מקבילות מפיוטי שאר הפייטנים', ידיעות המכון לחקר השירה העברית בירושלים, ו (תש"ז), עמ' קעא.

26. ראה פרקי לשון, עמ' 82-83, 88.

27. ראה ח"נ ביאליק, 'למאמר ח' ילון: הפיוטים ולשון חכמים', הה, שנה ט, חוברת ב (מרחשון תרצ"ד), עמ' לב.

28. ראה עיוני לשון [הע' 25, לעיל], עמ' קעב.

29. ראה פרקי לשון, עמ' 84-85.

30. ראה עיוני לשון [הע' 25, לעיל], עמ' רב ואילך.

פי היקף חידושיהם, הייתה התיאוריה הדקדוקית של הפייטנים מפותחת ביותר. שכן לשון הפיוט, עם היותה לשון ספרותית פוריסטית על-פי דרכה, מצטיינת בשפע של חידושים, שאינם מצוי בשום רובד אחר של הלשון העברית. אף ניתן להשוות את היקף היצירה והחידוש בלשון אל רוחבה ועוצמתה של ההתעוררות הספרותית בכלל.

כוחה של התיאוריה הדקדוקית הוא אחד הכוחות המרכזיים הפועלים בלשונה הספרותית של הפייטנות. כבר בתקופה קדומה זו אנו עומדים על סף פריחה גדולה לעיסוק במסורה ובדקדוק המקרא. וכשם שהמסורה וראשית הדקדוק העברי נסמכות על עיון והתבוננות בלשון המקרא, הלשון הקלאסית, כן גם העשייה הלשונית של פייטנים מעוגנת בעיקרה במקראות ומבוססת עליהם. כך, למשל, מסתבר, שאניני-טעם, בעלי-לשון ומשוררים, גיבשו לעצמם בשלב קדום זה עמדות לגבי משמעות הצורות בלשון המקרא. את גישתם התיאורטית הפעילו למעשה בשירתם המסוגגנת. ולעתים מכריע השיקול התיאורטי אף את השימוש המסורתי. באופן זה פייטנים עשויים להשתמש, למשל, בצורות הפעיל עומדות על-פי המשמעות הדקדוקית של תצורתן, ולא דווקא על-פי משמעותן שבמקראות למעשה. כך משמש לעתים קרובות הפועל 'הָאָזִין' בפייטנות גם כמשמעות גורמת - 'השמיע' 'עשה שישמע', ומכאן ועד גזירה חופשית אל 'אָזִין' כמשמעות 'שָׁמַע' וגזירות אחרות אין המרחק גדול כל-כך.³⁵

יחסם של הפייטנים אל לשון דיבורם הארמית אינו שונה בעיקרון מיחסם אל הלשון היוונית. גם כאן שמרה לשון השיר על נאמנותה לצורכי המבע הספרותי המסוגגן. על דרכי יניקתה של לשון השיר מלשון הדיבור נוכל לעמוד מתוך דוגמאות, שיש בהן לאלף. בארמית של ארץ-ישראל, כפי שהיא עולה מתרגומם של השומרונים לפסוק (בר' ב, כג), כנגד 'לזאת יקרא אשה', אנו מוצאים: 'להדה יתעקב אתה'. 'עקב' הוא גם שורש שכית בארמית של הפיוט השומרוני, והוראתו: כינוי.³⁶ שורש זה אינו מצוי כלל בפיוט העברי במשמעות זאת. אבל כאשר יניי נזקק באופן חד-פעמי למקבילה הולמת לצורת 'תונקב' (=תקרא), הוא מגייס את בת-זוגתה הצלילית 'תועקב', כשהוא מעביר את הצורה הארמית ('תתעקב') לצורה עברית אופיינית (בניין הופעל). צורה זו שם הפייטן בפי הקדוש-ברוך-הוא,

35. על עניין זה דומים לו ראה להלן, עמ' 83.

36. ראה א' טל (רוזנטל), 'התרגום השומרוני לתורה - ייחודו וגלגוליו', דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות, כרך א, ירושלים תשל"ז, עמ' 117, וכן מ' זולאי, עיוני לשון [הע' 25] בערכים: מרד ופרד, מרדות שכלים, קפידת הרוח, שחיקות ועוד.

האומר ליעקב אבינו (בר' לב, כט) לא יעקב יאמר עוד שמך כי אם ישראל - כי שרית עם אלהים - כשהוא משחק במשחק המלים 'יעקב' לא תועקב - תונקב:

יעקב (לא) תונקב וגם לא תועקב
 ישרתה לשרי אל תיקרא ישךאל (יניי מט).

מלבד רישומה של הארמית הארץ-ישראלית, ניכרים בפיוט לעתים קרובות רשמיהם הטבעיים של צרכיה העבריים של הלשון.

מאלפים ביותר הסימנים המצביעים על צרכיה הפנימיים של לשון הפיוט. ומתברר, שהיו בה בלשון העברית בתקופה זו עדיין רפלקסים של התנהגות טבעית, המאפיינת לשון מתפתחת ומשתנה, אף שלא שימשה עוד את כל צורכי החיים. צרכים טבעיים אלה מתגלים בכתבי הפרוזה העבריים שעל סף תקופת הפיוט ובזמנו, והם מבקשים לעצמם ביטוי גם בלשון השיר. מדובר כאן, למשל, בצורך הגובר, המתגלה בלשון-חכמים בשלבו המאוחר ובמבטא העברית אצל השומרונים, לציין את עמידתם של פעלים עומדים בסימן חיצוני. מצד הצורך המתגלה במגמה לשונית זו, דומה לשון הפיוטים ללשון-חכמים האמורה. אבל מצד דרכה שונה לשון השיר מלשון הפרוזה: בעוד אשר הפייטנות בוררת לעצמה, לשם ציון עמידת הפועל, צורות של פאסיב פנימי, אין דרך זו משמשת בפרוזה, המציינת דבר זה עצמו בצורות הפאסיב החיצוני - נתפעל ונפעל. כך, למשל, במקום שהעברית המאוחרת משתמשת בצורה 'נתרחק', שעל דרך הארמית, אומרת לשון הפיוט 'רוחק' על דרך הפועל המקראי, שבדרך-כלל נעלם מלשון-חכמים. לפיכך בסופו של דבר משפיעים צורכי המבע המתפתחים על לשון השיר, כשם שהם משפיעים על לשון הפרוזה בת הזמן. אבל לשון הפיוט, בניגוד ללשון הפרוזה, בוררת לעצמה בקפידה רבה את האמצעים הלשוניים המשמשים אותה. ועם היותה לשון מלאכותית, אין היא חסרת-אונים ונכנעת בפני השפעתה של הלשון השלטת. מצד שני, הלשון הזאת גם אינה דבקה בצורה עיוורת בקלאסי הישן והטוב. הפיוט נמנע אפוא מן השימוש המאובן בצורת הקל המקראית 'רַחַק', כשם שהוא מתרחק מן הצורות שעל דרך הארמית 'הרתחק', 'נתרחק'.³⁷ בדרכה המיוחדת מגלה לשון הפיוט איפוק קלאסיציסטי לצד גמישות חיונית, והיא בוררת לעצמה דרך-ביניים, שיש בה גם היענות לצרכים המתפתחים וגם סימני-היכר של לשון גבוהה, לשון ספרותית.

37. ראה לכל העניין, להלן, עמ' 63.